

ALBERTO ANGELA

CLEOPATRA

HOE ÉÉN VROUW ROME TEN VAL BRACHT

Vertaald uit het Italiaans
Door Jeanne Crijns en Gusta Crijns

HarperCollins

Voor dit boek is papier gebruikt dat onafhankelijk is gecertificeerd door FSC® ten behoeve van verantwoord bosbeheer.

Kijk voor meer informatie op www.harpercollins.co.uk/green

HarperCollins is een imprint van Uitgeverij HarperCollins Holland, Amsterdam

Copyright © 2018 HarperCollins Italia S.p.A., Milaan

Auteur: Alberto Angela

Oorspronkelijke titel: *Cleopatra*

Copyright Nederlandse vertaling: © 2019 Jeanne Crijns en Gusta Crijns

Omslagontwerp: bürosüd

Omslagbeeld: © Erhan Dayi/Shutterstock

Zetwerk: Mat-Zet B.V., Soest

Druk: Scandbook UAB

ISBN 978 94 027 0334 4

ISBN 978 94 027 5828 3 (e-book)

NUR 320

Eerste druk augustus 2019

Originele uitgave verschenen bij HarperCollins Italia S.p.A., Milaan.

HarperCollins Holland is een divisie van Harlequin Enterprises Limited

® en ™ zijn handelsmerken die eigendom zijn van en gebruikt worden door de eigenaar van het handelsmerk en/of de licentienemer. Handelsmerken met ® zijn geregistreerd bij het United States Patent & Trademark Office en/of in andere landen.

www.harpercollins.nl

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	9
1 De ondergang van een republiek	13
2 Caesars dood	58
3 Chaos in Rome	101
4 Cleopatra gaat terug naar Alexandrië	138
5 Cleopatra's herinneringen aan Caesar	169
6 De slag bij Philippi	206
7 Cleopatra en Antonius ontmoeten elkaar	244
8 Ware liefde	273
9 Het begin van een nachtmerrie	300
10 De slag bij Actium	333
11 Het einde van Antonius en Cleopatra	359
12 De dageraad van een keizerrijk	407
Conclusie	416
Dankwoord	421
Kaarten	423
Beeldrechten	431
Referenties van de citaten	433
Bibliografie	437
Eindnoten	443

DE ONDERGANG VAN EEN REPUBLIEK

15 maart 44 v.Chr.

Haar blik is gericht op de verre horizon, alsof ze daar de zoete en beschermende gevoelens en herinneringen hoopt te vinden die haar zo dierbaar zijn.

Een zijden omslagdoek die door een windvlaag als een zeil opbolt, omlijst haar gezicht. Hij zou al zijn weggewaaid als ze hem niet met ferme hand had vastgehouden. Het is het enige teken van kracht van het naakte lichaam van deze vrouw, zachtjes neergevlid in de holte van een gigantische schelp. Het flauwe schijnsel van de dageraad laat haar contouren nauwelijks uitkomen. Dat zou ook onmogelijk zijn: haar schoonheid met haar gewelfde vormen wordt verbeeld in de duizenden steentjes waarmee het mozaïek in het midden van de zaal is ingelegd. Bij dit elegante mozaïek van Venus in een schelp is geleidelijk aan een ruisend geluid van elders te horen. Het is afkomstig van een teer gewaad dat dichterbij komt en over de vloer strijkt. Opeens blijft ze staan en plaatst, met de sierlijkheid van een veertje, een kleine, goed verzorgde voet op de heup van Venus. Ze draait even bij het mozaïek en loopt dan zachtjes verder de zaal in, vergezeld van het geruis van het gewaad over de vloer. Bij elke stap deint het spierwitte gewaad heen en weer, het volgt de bewegingen van het lichaam als een danser die zijn geliefde tegen zich aandrukt. Deze ritmische beweging komt vanuit de heupen

die heel even door het smetteloos witte gewaad heen schemeren, als dolfijnen op het water die opduiken en weer verdwijnen, waarbij ze de lange plooien nauwelijks de tijd gunnen hun elegante regelmaat te her vinden. Het gewaad lijkt te zweven zodra ze in de schemerige gang komt, waar slechts een paar lichtbundels de duisternis verbreken en daarbij het oplichtende gewaad met tussenpozen op de muren met fresco's projecteren: een streling van licht strijkt langs de schilderijen, als een vederlichte wolk. Ze begeeft zich in de richting van een raam verderop, het tegenlicht doet haar figuur nu wel goed uitkomen. Haar gewaad lijkt op te lossen en te veranderen in een heldere halo om haar lichaam heen. Het is het lichaam van een kleine, jonge vrouw van 25, tenger maar met weelderige vormen. In al haar bewegingen sluimert de onmiskenbare combinatie van harmonie, ronding en elegantie, die een diep gevoel van sensualiteit tot leven brengt. Haar trage tred en de vorm van haar wiegende heupen doen de rest. De charme van deze vrouw is net zo ongrijpbaar als het vleugje parfum dat ze achterlaat. En net als bij een parfum zit haar echte geheim niet zozeer in haar schoonheid, als wel in de wijze waarop ze haar omgeving beroert. Een geheim dat ze op handige wijze geleerd heeft te doseren en te gebruiken, net als haar kennis van geneeskrachtige drankjes en giftige stoffen.

Het is Cleopatra.

Anders dan velen denken, is dit geen Egyptische maar een Griekse voornaam.

Het betekent letterlijk 'vaders glorie' in de betekenis van glorierijk geslacht (van het Griekse κλέος, *kleos*, glorie en πατήρ, *patros*, van de vader). Cleopatra is inderdaad geen Egyptische, maar een Grieks-Macedonische. Ze hoort tot een dynastie van veroveraars die al bijna 300 jaar op de Egyptische troon zitten, andere gewoonten hebben en een andere taal spreken, het Grieks. Het zijn Ptolemaeën (soms ook aangeduid met Ptolemeërs, maar in dit boek hebben we ervoor gekozen de bekendere naam te gebruiken). Haar volledige namen zijn Cleopatra Thea Philopator, wat 'Cleopatra, godin die haar vader liefheeft' betekent (van het Griekse θεα, *thea*, godin, en Φιλοπατωρα, *philopator*, die haar vader liefheeft). Hoewel dit een unieke naam in de geschiedenis lijkt, ook voor een koningin, was ze niet de enige met die naam. Er waren vóór

haar nog zes anderen, zodat de hedendaagse historici haar, om verwarring te vermijden, Cleopatra VII noemen. Waarom er zo veel vorstinnen zijn met de naam Cleopatra? De reden hiervoor is dat het bij de Ptolemaeën de traditie is om namen te gebruiken van voorgaande dynastieën (vergelijkbaar met de naam Louis bij de Franse koningen). De prinsessen hebben daarom steevast een van deze drie namen: Arsinoë, Berenice of... Cleopatra.

Het Egypte van Cleopatra is heel anders dan wij ons voorstellen. Tussen haar en andere beroemde Egyptische vrouwen, zoals Nefertari (de vrouw van Faraó Ramses II), Nefertiti (de vrouw van Faraó Akhenaten) of Hatshepsut, ligt een tijdspanne van respectievelijk 1200, 1300 en meer dan 1400 jaar! Het is alsof we een vrouw van nu vergelijken met een vrouw die in de tijd van Karel de Grote of de Longobarden in de vroege middeleeuwen leefde... Cleopatra leeft dus in een totaal ander Egypte. Een koninkrijk dat de Perzen al enkele eeuwen eerder binnengevallen waren en bestuurd hadden, voordat het veroverd werd door Alexander de Grote, waarmee de Grieks-Macedonische dynastie van de Ptolemaeën begon, die nog zo'n drie eeuwen aanbleef.

In de tijd dat Cleopatra geboren wordt, lijkt Egypte voorbestemd om terecht te komen in de klauwen van Rome, de nieuwe wereldmacht. Maar juist zij zal, als groot staatsvrouw en strateeg, het bestaan van het Egyptische rijk verlengen en zelfs nieuwe gebieden en nieuwe rijkdommen toevoegen. Dankzij Cleopatra's politieke intuïtie, waarbij het haar lukt eerst Caesar te strikken en vervolgens Antonius, krijgt Egypte inderdaad de controle over vrijwel alle gebieden langs de Middellandse Zee, van Turkije tot Libië. Een buitengewoon resultaat, dat alleen te danken is aan haar talent. Het zal de laatste grote heerschappij van een Egyptisch koninkrijk zijn voordat het voorgoed in de geschiedenis verdwijnt. Cleopatra regeert slechts 21 jaar, maar zij zal het lot van de oude wereld bepalen en een van de machtigste, invloedrijkste en meest bepalende vrouwen aller tijden worden. Wellicht zal geen andere vrouw in de geschiedenis, met uitzondering van Elizabeth I van Engeland, daarin slagen. En dat terwijl ze al vóór haar veertigste is gestorven.

In een door mannen gedomineerde wereld ligt het lot van het Westen

in handen van een meisje, juist op een cruciaal moment, wanneer Rome van een republiek in een keizerrijk verandert. Zonder Cleopatra zou dat nooit mogelijk zijn geweest, of althans niet met de resultaten zoals we die in onze geschiedenisboeken aantreffen. Want door haar toedoen ontke- tent zich de machtsstrijd tussen Antonius en Octavianus, die aan het einde slechts één overwinnaar kent: Octavianus. Hij slaagt erin lang te leven en lang te regeren en legt zo een stevig fundament voor een keizer- rijk dat eeuwen zal duren.

De jonge vrouw die geruisloos door de met fresco's versierde zalen loopt, draagt een oneindige lijst titels: koningin der koningen en ko- ninginnen, koningin van Boven- en Beneden-Egypte, koningin van Cyprus... Maar vandaag de dag, meer dan 2000 jaar later, roept haar naam nog altijd vooral herinneringen op aan een vrouw met een on- weerstaanbare exotische charme, beschaafd, onafhankelijk, in staat om met een overweldigende passie mannen te veroveren en over ze te heersen. Maar kan een meisje van amper 25 wel al deze eigenschappen bezitten?

Cleopatra betreedt een pergola, een soort overdekte veranda aan het oog onttrokken door een elegant houten raster dat haar afzondert van de buitenwereld. Haar vingers beroeren het raster met een vlechtwerk van arabesken en voelen de tintelende lucht van een prille ochtend met die typische frisse en doordringende geur. Het meisje sluit even haar ogen en haalt diep adem. Dan doet ze die weer langzaam open en ver- schijnt er een warme, intense, stralende blik... als de zon van haar ge- boorteland, oprijzend in de stilte van de eindeloze woestijnen van Egypte.

Op dit moment echter weerspiegelen haar ogen, slechts onderbroken door het knippen van haar lange wimpers, een ander land en vooral een andere wereld. We gaan steeds dichterbij die blik toe, en het beeld dat haar irissen onthullen is dat van een enorme stad, aan de overkant van een grote rivier. Het is Rome, gezien vanaf Trastevere, waar de Horti Caesaris liggen, het uitgestrekte eigendom van Julius Caesar waar de koningin van Egypte, die nu in Rome verblijft, te gast is...

Hier worden we goed gewaar hoe uitgestrekt de stad is, de grootste van het Middellandse Zeegebied en in toenemende mate absoluut de belangrijkste stad van de toen bekende wereld. Precies zoals Egypte dat al eeuwen is geweest. Maar nu is de situatie veranderd...

We zijn nu heel dicht bij Cleopatra's blik... dichter en dichter bij... De stad die in haar ogen weerspiegeld wordt, is nu zo duidelijk te zien dat we er door de straten kunnen gaan lopen en op ontdekkingsstocht kunnen gaan.

Rome bij zonsopgang

Het is 44 v.Chr., de Romeinse Republiek loopt ten einde. Maar er zal nog een hele generatie overheen gaan voordat het Romeinse keizerrijk ontstaat en het zijn macht verwerft. Toch is Rome al enige tijd die chaotische en kosmopolitische stad waar de antieke schrijvers en de archeologen zich over verbazen. En vooral al een prachtige stad.

Een harde wind heeft de wolken en de regen van de afgelopen uren weggevaagd. De zon is zojuist in het oosten opgekomen en de eerste, schuchtere stralen vallen op de Capitolijn en verlichten de grote Tempel van Jupiter Capitolinus met zijn immense zuilen. Binnen zijn de enorme beelden te zien van de oppergod Jupiter, gezeten op zijn troon naast Juno en Minerva; het is een immense beeldengroep die waarschijnlijk gemaakt is van ivoor en goud, een echt meesterwerk, waar nu enkele priesters die de ochtendrituelen voorbereiden, in stilte langslopen. De hele tempel, aan weerszijden zo'n zestig meter lang, is werkelijk adembenemend. Volgens sommige bronnen komen de prachtige zuilen met de Korinthische kapitelen uit het verre Griekenland. Sulla had die in 86 (of 84) v.Chr. uit de Tempel van de Olympische Zeus in Athene laten verwijderen. Een Griekse ziel in het hart van Rome, het bewijs van een sterke, nieuwe macht, maar ook een licht uit het verleden naar de toekomst. Zo stond het Sulla voor ogen. Als de zon opkomt lichten de vergulde bronzen beelden en de reliëfs van de tempelgevel geleidelijk aan op; vervolgens lijken ze plotseling als fakkels te gaan branden. Een grandioos en symbolisch schouwspel dat vanaf bijna elk punt van de stad is te zien.

Zodra de zon opkomt, baden alle paleizen van de Eeuwige Stad in het licht en komen de kleuren ervan tot leven: de blauwgrijze sluier die bij het ochtendgloren over haar heen lag, verdwijnt beetje bij beetje en laat het rood van de daken tevoorschijn komen. Bij het krieken van de dag lijkt Rome op een golvende zee, een eindeloze vlakte waarvan de vele golven samenvallen met de gebouwen van verschillende hoogten, met balkons, dakkapellen, en echte 'brede trappen' van daken, en met de heuvels erachter. En hier en daar, zoals bloemen in een weiland, steken de groene, blinkende tempelspitsen, bedekt met inmiddels geoxideerde bronzen dakpannen, erbovenuit.

Het lijkt wel een door een architect ontworpen toetsenbord waarop het leven als een volleerd pianist de symfonie van het ontwaken speelt, en overal stijgen kleine kolommen witte rook in de tintelende lucht omhoog, ten teken dat iemand een haard heeft aangestoken, om eten te maken, om de rituelen in de tempels te vieren, om de grote ovens van de thermen aan te steken of om simpelweg met het werk in de winkels te beginnen.

En dan zijn er de muren. Rome is nog steeds een stad van baksteen... Octavianus, de latere Augustus, vormt de stad om tot een stad van marmer, zoals hij later zelf graag zei. Maar er wordt van uitgegaan dat deze bakstenen muren bedekt waren met wit pleisterwerk dat op dit moment, bij opkomende zon, oplicht en de stad bij helder weer een nieuw aanzien geeft. Een licht dat zich geleidelijk aan door de steegjes verspreidt, die nog in het halfduister gehuld zijn, alsof het een lichtgevende nevel is. In een zo'n steegje loopt een man die het stroompje water probeert te ontwijken dat zich over de grond in de aangestampte aarde een weg baant. Boven zijn hoofd hoort hij het geknars van houten luiken die opengaan en die vervolgens met geweld tegen de muur slaan (glazen ramen zijn een zeldzaamheid, en zeker bij het plebs van Rome nauwelijks bekend). De man versnelt zijn pas. Hij is zich ervan bewust dat bij het openen van de luiken ook de pispotten gelegegd worden. Inderdaad, eeuwenlang zal in het Westen een wc in huis een luxe blijven, behalve voor de rijken die in Rome op de eerste verdieping wonen, de piano nobile, waar stromend water is, een kostbaar goed, dat alleen de woningen van die paar welgestelden bereikt (meestal aristocratische fa-

milies, rijke mensen of... mensen met 'uitstekende connecties' bij het plaatselijke bestuur).

Het plebs daarentegen zit hutjemutje op de bovenste verdiepingen, zonder wc of stromend water, in kleine huurwoningen en doorgaans in Suburra, de grootste volkswijk van Rome, waar zelfs kamers nog weer eens onderverhuurd worden (en niet zelden verder opgesplitst met gordijnen en andere afscheidingen zodat onbekenden een en dezelfde ruimte kunnen delen).

Water is in Rome nauwelijks een privévoorziening te noemen, eerder een publiek goed dat wijdverspreid beschikbaar is, het is er altijd. Maar we moeten ervoor de straat op, waar we een groot aantal openbare fonteinën aantreffen die op strategische plekken in de straten aangelegd zijn. De afstand ertussen is nooit erg groot, zodat de mensen die hun kruiken en kannen vullen om ze mee naar huis te nemen niet al te ver hoeven te lopen. Het is een wijdvertakt distributiesysteem om de dorst te lessen van de grootste stad in de westerse wereld.

Inderdaad, het ware geheim van Rome is wellicht hoe de stad bijna een miljoen inwoners tevredenstelt... Deze stad wordt in de geschiedenis op verschillende manieren omschreven: Caput Mundi, de Eeuwige Stad, en zoals het spreekwoord luidt: 'alle wegen leiden naar Rome...' Maar weinigen herinneren zich dat Rome ook *Regina Aquarum* werd genoemd, koningin van de wateren, zo overvloedig aanwezig in de Romeinse tijd.

Er is een periode geweest – na die van dit verhaal – waarin er, dankzij elf aquaducten, een miljoen liter stromend water per dag geleverd werd. Een hoeveelheid die alleen in de moderne tijd, en wel in 1964, geëvenaard en overtroffen werd... Maar gezien het feit dat het aantal inwoners van het Rome van Caesar, en vooral dat van Antonius, amper 1 miljoen inwoners telde, terwijl vandaag de dag het grootstedelijke Rome er meer dan het dubbele telt, kunnen we stellen dat ten tijde van het Romeinse Rijk elke inwoner twee keer zo veel water per hoofd van de bevolking verbruikte als tegenwoordig.

Onze man is nu aan het einde van het steegje aangekomen waar hij bij een fontein stopt om te drinken. Daarna veegt hij met de rug van

zijn hand langs zijn mond en hervat zijn reis, terwijl achter hem iemand schreeuwt, gevolgd door gevloek in het Latijn. Iemand heeft een pispot over zich heen gekregen... Vandaag de dag kunnen we lachen om zo'n tafereel, maar toentertijd kon men dat niet. Sterker nog, destijds was het een echt misdrijf. Verschillende wetten van het Romeinse rechtssysteem gaan dan ook over deze specifieke vorm van iemand bevuilden vanuit de lucht (wat in alle opzichten een misdaad is), met de daaraan verbonden strafmaat, afhankelijk van de schade aan gewaden, toga's en natuurlijk... de getroffen persoon zelf.

Hoewel de zon pas een paar minuten op is, wemelt het in de straten van de mensen. Het zijn over het algemeen slaven en dienaren die aan de eerste klusjes van de dag beginnen, dik aangekleed lopen ze stijf van de kou door de steegjes. Er liggen overal plassen. Het heeft vannacht inderdaad veel geregend, sterker nog, het stormde hevig, met bliksem, donder en felle windstoten. Op de grond en in de steegjes zie je allerlei van daken en balkons gevallen voorwerpen: kleren die te drogen hingen en nu nog slechts vormloze vodden zijn, weggewaaide manden, bloemenvazen (misschien wekt dit verbazing, maar die werden in de Romeinse tijd al veel gebruikt). De lente is in aantocht, een kwestie van een paar dagen.

Eén ding is zeker: Rome is op dit moment nog niet de prachtige monumentale stad die je wel in films ziet, of waarover in romans wordt verteld. Het is er armoediger en eenvoudiger, zowel wat betreft monumenten als architectuur, en nog steeds een beetje 'provinciaals' vergeleken met de majestueuze uitstraling die de stad over enkele decennia zal hebben. Het is een chaotische en bruisende stad die ingetogen en nogal 'middeleeuws' oogt door de wirwar aan smalle steegjes, hoge gebouwen, vaak nogal bouwvallig, opgevrolijkt door een mozaïek van wasgoed. Tussen deze gebouwen met de onverharde wegen en de stroompjes rioolwater bruist het leven en rennen lachende en krijsende kinderen heen en weer... Veel mensen hebben commentaar op de toestand van de straten in de Eeuwige Stad, vooral op de *clivi* (de omhooglopende straten), een probleem dat zo diep gevoeld werd dat zelfs Julius Caesar opdracht gaf ze te verharden omdat ze in de zomer overmatig stoffig waren en in de winter te modderig... Maar dat zal er niet van komen. We zullen verderop ontdekken waarom.

Het Colosseum bestond nog niet

Misschien zal het je verbazen te ontdekken dat in Rome ten tijde van Cleopatra veel van de huidige monumenten en gebouwen, waarvan wij denken dat ze er altijd geweest zijn, ontbraken. Miljoenen toeristen trekken elk jaar naar Rome om ze te bewonderen, maar destijds zouden ze dat niet in hun hoofd gehaald hebben omdat... de monumenten nog niet gebouwd waren. Deze lijst doet je versteld staan.

Cleopatra, Marcus Antonius, maar ook Julius Caesar, Cicero en Octavianus, geen van hen heeft de volgende gebouwen ooit gezien:

- Het Colosseum wordt pas meer dan een eeuw later ingewijd, 124 jaar later om precies te zijn. Maar waar vochten de gladiatoren dan, zul je je afvragen. Voor de *munera gladiatoria*, de gevechten tussen gladiatoren, bouwden ze tijdelijke houten theaters, vergelijkbaar met de hedendaagse steigertribunes voor festivals en concerten op pleinen.
- Het Pantheon wordt pas 17 jaar later gebouwd door Agrippa, schoonzoon en trouwe commandant van Augustus. Maar het huidige aanzien is van nog veel later datum dan de tijd van Cleopatra. Eerst werd het twee keer door brand geteisterd, daarna werd het herbouwd onder Hadrianus, ongeveer 160 jaar later, misschien wel door Apollodorus van Damascus zelf, voor sommigen bijna de Leonardo van het Romeinse Rijk, die later misschien wel door Hadrianus is vermoord.
- De Thermen van Caracalla verrijzen pas meer dan 250 jaar later.
- De Thermen van Trajanus zien het licht na ongeveer 150 jaar.
- De Thermen van Diocletianus gaan 350 jaar later open.
- De Keizerlijke Fora ontstaan in opeenvolgende periodes: het Forum van Augustus in 42 v.Chr. en het Forum van Trajanus zelfs 156 jaar later, in 112 n.Chr.
- De Boog van Titus en die van Septimius Severus, die toeristen nu zo vaak op het Forum Romanum fotograferen, worden ongeveer 130 tot 246 jaar later gebouwd.
- Natuurlijk zijn de catacomben er in de tijd van Cleopatra en Caesar

nog niet. Ze ontstaan vele jaren later met enige schroom en worden geleidelijk aan een immens doolhof, al in de vierde eeuw onder Constantijn.

- De keizerlijke paleizen op de Palatijn bestaan nog niet. Er staan alleen nog maar enkele prachtige woonhuizen, beschilderd met fresco's, van de belangrijkste aristocratische families in de stad. Pas na de beroemde brand in Rome, 108 jaar later, zien we geleidelijk aan de grote paleizen van de macht verrijzen waar de Romeinse keizers leven en van waaruit zij heersen.
- De Domus Aurea verrijst meer dan een eeuw later en verdwijnt binnen enkele decennia.
- Er staan nog geen obeliskken op de pleinen. Die staan nog in Egypte. Augustus laat de eerste twee naar Rome komen op speciaal daarvoor gebouwde, immense schepen.

Maar er zijn in Rome op 15 maart 44 v.Chr., de dag waarop Julius Caesar vermoord wordt, monumenten en openbare evenementen die Cleopatra misschien wel zag of bijwoonde (hoewel een buitenlandse koningin waarschijnlijk niet in het Pomerium, het 'gewijde' gebied van Rome, mag verblijven), maar die in de huidige tijd niet meer bestaan, zoals:

- Een naumachie, waarvoor Caesar een paar jaar geleden op Campus Martius opdracht gaf.
- De Tempel van Venus Genetrix (of Venus Genetrix) en het aangrenzende gewijde gebied (met binnenin een standbeeld van Cleopatra, tegenover het standbeeld van de godin).
- De Basilica Julia, die echter nooit helemaal werd voltooid.
- Er was een indrukwekkende hoeveelheid in Griekenland geroofde bronzen beelden te bewonderen, van een schoonheid die vergelijkbaar is met de Bronzen van Riace, waarvan tegenwoordig in verschillende musea slechts een paar, vaak beschadigde, maar prachtige marmeren kopieën uit een latere Romeinse periode bewaard worden. Vooral in de Porticus van Metellus (de latere Porticus van Octavia ter ere van de zus van Augustus) stond ooit een magnifieke beeldengroep die een galopperende Alexander de Grote voorstelde met 25 van zijn cavaleristen, gevallen in 334 v.Chr. bij

de slag aan de rivier de Granicus, maar later werd die beeldengroep vernietigd en aan het begin van de middeleeuwen opnieuw nageemaakt.

- Immense collecties van gegraveerde edelstenen en voorwerpen uitgesneden in hardsteen, door Pompeius naar Rome gebracht, en ook door Caesar zelf, zoals de *Tazza Farnese* (of de Tazza van de Ptolemaeën).

Het Rome zoals Caesar, Marcus Antonius en Cleopatra dat kenden, bestaat nog steeds en je kunt er gebouwen, tempels en monumenten bewonderen die er al eeuwenlang staan (zij het in de loop der tijd door de Romeinen enigszins aangepast):

- Het Circus Maximus (hoewel het in 44 v.Chr. minder groot en imposant is).
- Het Forum Romanum met zijn vele tempels, waaronder de Tempel van Vesta, waar ooit het eeuwige vuur van Rome brandend werd gehouden.
- Het Forum van Caesar, dat recent door de dictator is ingewijd.
- De Capitolijs met de Tempel van Jupiter Capitolinus.

Kortom, het Rome waar we ons nu bevinden, ziet er in onze voorstelling van het Rome in de klassieke tijd anders uit, en het is van belang dit te benadrukken, omdat de gebeurtenissen die in ons verhaal de revue passeren, op een voor Rome zogezegd ‘vormend’ moment plaatsvinden. Rome moet nog geschiedenis schrijven en is nog niet uitgegroeid tot een imperium, maar er zijn wel al grote geografische gebieden veroverd en in provincies getransformeerd. Hoewel het reeds het politieke centrum van het Middellandse Zeegebied vormt, speelt het nog niet de door iedereen erkende rol van culturele, economische en maatschappelijke motor. Die zal het aan het einde van ons verhaal wel hebben. Vanaf dat moment begint het proces dat, met de eerste princeps Augustus, het Romeinse Rijk zal vormen. Maar zonder de inhoud van de pagina's die ons daarvan scheiden, zou de geschiedenis er heel anders uitgezien hebben. Het is een kritisch en fundamenteel moment voor het hele Westen, en wie weet hoe de wereld er tegenwoordig zou uitzien zonder

de hoofdrolspelers van dit boek: Julius Caesar, Octavianus, Marcus Antonius en, uiteraard, Cleopatra, de vrouw die hun lotsbestemmingen en het lot van Rome heeft bepaald. En van de wereld.

De stad ontwaakt

We vervolgen onze reis door de straten van Rome en lopen achter de man aan die nu uit een steeg komt. Hij is zojuist langs een groepje mensen gelopen die op een kruispunt geanimeerd staan te praten. Twee wagens proberen elkaar te passeren maar hinderen elkaar. Het is een triviaal voorrangprobleem, maar de vurige voermannen tieren en schelden. Om hen heen heeft zich een kleine menigte verzameld die geamuseerd toekijkt. Het is zo'n klassiek straatspektakel van het moderne leven, maar dat zag je al in de tijd van Cleopatra. En dat heeft een reden. Gezien de overbevolking van Rome heeft Caesar het vervoer per wagen overdag verboden, waardoor de Eeuwige Stad in feite één grote voetgangerszone is. Alle vervoermiddelen die aan werkplaatsen, winkels, gebouwen, enzovoort leveren zijn verplicht 's nachts door de straten te gaan, waardoor degenen die op de begane grond wonen slecht slapen vanwege het gekraak van de wielen en de verwensingen van de wagenmenners. Zoals ook nu gebeurt. Beide wagenmenners geven niet op, omdat ze zo snel mogelijk de stad uit willen zijn, nog voor het licht wordt, om boetes en straffen te voorkomen.

Onze man passeert de menigte, heimelijk tegen de muur van een gebouw gedrukt, en vervolgt zijn weg. Hij is lang en mager en heeft ingevallen wangen en diepliggende ogen die je doordringend aankijken. Uit de dikke, tot op zijn borst vallende zwarte baard maken we op dat hij een filosoof is. Een Griekse filosoof, om precies te zijn. Hij heet Artemidorus van Cnidus. Hij geeft al jarenlang taallessen in Rome, maar ook geeft hij les over de filosofie en de literatuur van zijn land van herkomst. Van de historicus Appianus, ook een Griek, weten we dat deze ogenschijnlijk anonieme man in werkelijkheid een boezemvriend van Julius Caesar is. We zijn ook op de hoogte van zijn aanwezigheid in deze straten dankzij Plutarchus, een andere Griekse schrijver en filosoof uit de oudheid. Deze man, die hier op straat loopt in de stad die

binnenkort van bovenaf gezien op een mierenhoop zal lijken, is geen gewone bewoner. Al weten we dat niet uit de bronnen, zeer waarschijnlijk houdt hij op dit moment een papyrusrol vast met daarop een paar regels die de geschiedenis van de antieke wereld en die van het hele Westen de komende eeuwen weleens zouden kunnen veranderen...

Hij lijkt wel beland te zijn in een roman met internationale intriges: bevat die kleine rol een van de belangrijkste *sliding doors* tot de geschiedenis van onze beschaving? We blijven Artemidorus volgen.

Om hem heen ontwaakt de stad. Het lijkt alsof hij getuige is van de voorbereidingen van een spektakelstuk, met werklui die het toneel aan het opbouwen zijn. Daar gaan bij een winkel de luiken open. Inderdaad, luiken. Ramen of metalen luiken zijn er niet: elke winkel (of *taberna*) is van binnenuit afgesloten met een reeks rechtopstaande houten planken die op hun plaats worden gehouden door een lange grendel. Het piepen van de roestige grendels is voor iedereen in de buurt een vertrouwd geluid, maar ook dat van de zware planken die opgetild worden en aan weerszijden van de winkel tegen de muur gezet worden. Na het geluid volgt een kleine stofwolk.

Terwijl Artemidorus langs de taberna loopt, werpt hij een snelle blik naar binnen, en in de duisternis ontwaart hij een vader met zijn twee zonen die op het punt staan hun koopwaar, in dit geval kleurrijke stoffen, naar buiten te brengen om ze voor de winkel uit te stallen. De jongste zoon klimt met ongelooflijke behendigheid op een lange bronzen stang om wat kussens aan het plafond op te hangen. Het is ongetwijfeld de taberna van een lakenhandelaar, die allerlei stoffen, dekens en kussens kan leveren, en zelfs de zeldzaamste en meest verfijnde zijde uit het Oosten, zoals de meester, die nu achter in de winkel staat, graag roept. Alleen zijn gezicht is te zien, verlicht door het schijnsel van een lamp. De man zegt zijn ochtendgebed op, waarbij hij wijn en eten offert bij kleine bronzen beeldjes die in een nis staan. Die nis, versierd met kleine houten pilaren, is het *Lararium*, een soort huiskapelletje, van cruciaal belang voor het dagelijks leven van de Romeinen. Met die offergaven verzekeren de bewoners zich van de bescherming door de laren, de huisgoden, tegen diefstal, brand, ziekte en negatieve gedachten.

Het is geen toeval dat je aan de voorkant van een winkel vaak be-

schilderde fallussen aan de muur ziet hangen, ook zie je ze wel uitgehouwen in de stoep. Het is geen aanduiding voor een *lupanare*, een huis van tolerantie, zoals je weleens hoort zeggen. In werkelijkheid zijn het eenvoudige geluksbrengers die de gezondheid beschermen, vitale energie geven, voor mooie winsten moeten zorgen, en vooral als bliksemafleider dienen tegen de scheldwoorden van voorbijgangers of afgunstige winkeliers. Je ziet ook wel, zoals in dit geval, dat een van de beelden van het Lararium Mercurius voorstelt, de god van de handelaren, maar ook... van de dieven. Overigens is dit hier op straat wel een zeer subtiel onderscheid.

Artemidorus vervolgt zijn weg. De volgende winkel is van een pottenbakker, met amforen, beschilderde borden en kruiken die subtiel op tafels en houten krukken bij de ingang staan. Onder de verschillende objecten bevindt zich ook dat fraaie soort aardewerk, *sigillata* genaamd, dat aan bekers en borden een glanzend patina en felrode kleur geeft. Dit elegante aardewerk, dat met mallen in serie wordt gemaakt, is gedecoreerd met verfijnde reliëfmotieven dankzij een techniek die tegenwoordig *à la barbotine* wordt genoemd en die bestaat uit het aanbrengen van verdunde klei met een kwast of spatel, zodat kleine klonters of opkrullende golfjes ontstaan, maar voor de Romeinse tijd is het te vergelijken met het aardewerk van Capodimonte of het porselein van Sèvres. Elke welgestelde familie heeft dit mooie servies om aan de gasten te laten zien. Of Cleopatra het ooit gebruikt heeft? Waarschijnlijk wel, maar ze kan het ook als te gewoon beschouwd hebben, gewend als zij was aan zilveren borden, kelken van albast of glas, en aan een hogere en luxueuzere levensstandaard.

Door een plotseling kabaal draait Artemidorus zich om. Een slaaf heeft in de haast een kruik omgestoten. Zijn meester reageert grof, een lawine van onverstaanbare zinnen gaat vooraf aan een stortvloed van klappen en schoppen... om ons eraan te herinneren hoe gewelddadig deze samenleving is vergeleken met de onze. We noemen dat 'beschaving' (zij het die uit de oudheid), en dat klopt, want nooit eerder in de geschiedenis van de mensheid was er een dergelijk hoog niveau van sociale organisatie en artistieke en culturele verfijndheid bereikt. Maar vergeleken met de huidige tijd is het beschavingsniveau op veel gebie-

den, vooral met betrekking tot vrijheid en rechten van de mens, nog enorm grof en wreed, met name voor slaven. En niet alleen voor hen. In dit tijdperk worden pedofilie, slavernij, de doodstraf, slagvelden aan de landsgrenzen als normale zaken beschouwd en als ze al worden opgemerkt, leiden ze niet tot schandalen...

Artemidorus versnelt zijn pas en vervolgt zijn reis door het Rome van Caesar en Cleopatra dat ontwaakt en aan een nieuwe dag begint. Na een paar meter hoort hij een dof geluid. En dan nog een, en nog een. Een slager heeft net met zijn hakbijl een reeks ferme slagen op een driepotig houten blok gegeven om de ribben van een os te klieven. Elke slag van de glanzende hakbijl gaat gepaard met angstig gefladder van kippen die vlak bij de man zijn vastgebonden. Misschien voelen ze hun lot aan... Zodra je langs heel wat varkenshoofden, zwermen vliegen en opgebonden lammeren loopt, zie je achter in de winkel een vrouw zitten. Het is de vrouw van de slager die in afwachting van de eerste klanten een groot telraam schoonmaakt. In het oude Rome zijn het inderdaad bijna altijd de vrouwen die de boekhouding van de winkel doen en de kassa bijhouden, ongetwijfeld omdat ze secuur rekenen en vooral betrouwbaarder zijn dan hun echtgenoten in het beheren van de sestertiën.

Artemidorus trekt een grimas, mept vervolgens de vliegen weg en steekt de straat over. Dan ruikt hij de scherpe geur van de uitgestalde kruiden bij de taberna waar hij nu voor staat, een streling voor zijn zintuigen... maar minder intens dan die van het brood dat net uit de oven komt bij de volgende winkel. Dit is een *popina*, een typisch Romeinse bar. Je ziet ze tegenwoordig nog bij archeologische vindplaatsen als Ostia en Pompeii, met de karakteristieke L-vormige stenen toonbank met grote gaten erin. Vaak wordt verteld dat deze gaten bestemd zijn voor wijnkruiken, maar dat klopt niet. De wijn – en Artemidorus zou dat nu kunnen bevestigen – zit in amforen die op een rij langs de toonbank staan. In die gaten liggen gedroogde groenten, tarwe, spelt en andere etenswaren die de winkelier aan klanten verkoopt. In die tijd waren bars dus ook levensmiddelenwinkels waar je kon eten en drinken.

Sommige klanten drinken warme wijn en eten hardgekookte eieren

en focaccia met honing. Een soort *continental breakfast* dus in het oude Rome. Let wel, het ontbijt van een Romein is altijd zeer overvloedig en bestaat, afhankelijk van hoeveel iemand te besteden heeft, uit melk, vlees of kaas, wijn en fruit: kortom, eten dat de nodige energie geeft om aan de dag te beginnen. Een dag die vroeg begint, al bij zonsopgang, om maximaal van het daglicht te profiteren.

Deze man kan de geschiedenis veranderen

Artemidorus stopt niet bij de popina maar loopt door. Hij heeft geen honger, hij is erg gespannen en gefocust op zijn eigen doel. Hij heeft klamme handen, zijn keel is droog en zijn zintuigen zijn tot het uiterste gespannen. Hij neemt steegjes en kortere routes, en vermijdt te drukke plaatsen. Vaak kijkt hij abrupt om en controleert of hij niet wordt gevolgd, voordat hij met snelle tred zijsteegjes inslaat. Hij heeft maar één doel: hij moet en zal zo snel mogelijk een boodschap bezorgen die niet mag worden onderschept. Het is een kwestie van leven of dood. Maar aan wie moet hij die geven? En wat is dan die belangrijke boodschap op die verzegelde rol? Als de bezorging ervan zo dringend is, waarom heeft hij die dan niet laten afgeven door een betrouwbare slaaf die bovendien snel is? Welnu, het risico is dat de slaaf gearresteerd wordt en dat het bericht vervolgens gelezen kan worden, hetgeen Artemidorus' dood zou betekenen en, in het bijzonder, die van de persoon aan wie het gericht is.

We zeiden al dat die paar regels de geschiedenis kunnen veranderen, maar wat staat er nu eigenlijk op wat zo belangrijk is?

De papyrus met de boodschap, die volgens Appianus niet alleen echt heeft bestaan maar op de ochtend van 15 maart 44 v.Chr. ook in het bezit was van Artemidorus, heeft maar één doel: Gaius Julius Caesar redden.

In die paar regels waarschuwt de filosoof zijn vriend dat iemand achter zijn rug om een plan aan het smeden is om hem tijdens de Senaatsvergadering te vermoorden. Misschien staan er ook de namen op van enkele samenzweerders en hoopt hij dat Caesar kan verhinderen dat ze bij hem in de buurt komen, of misschien smeekt hij hem gewoonweg de vergade-

ring niet bij te wonen. Dat zullen we nooit te weten komen. Wat we wél weten, is dat áls dit bericht zijn bestemming had bereikt en Caesar het gelezen had, de moord op de Iden van maart voorkomen had kunnen worden, met onvoorspelbare en ongetwijfeld ernstige gevolgen voor de eeuwen daarna.

Zelden heeft één man in al die eeuwen een zo belangrijke wending van de geschiedenis en het lot van zo veel generaties binnen zijn bereik gehad... Die rol is als een sleutel die toegang geeft tot twee verschillende scenario's: de geschiedenis zonder Caesar, zoals wij die kennen, of de geschiedenis mét Caesar en derhalve zonder de strijd tussen Octavianus en Antonius, zonder de liefde tussen Antonius en Cleopatra, die dan de levensgezellin van Caesar zou zijn gebleven, waardoor het Egyptische rijk dan door de Romeinen ongetwijfeld gerespecteerd zou zijn, en dus geen provincie van Rome zou zijn geworden. Dan zou er in elk geval geen onmiddellijke troonsbestijging van Octavianus zijn geweest, geen toekenning van de naam Augustus, geen opkomst van een met geduld en wijsheid gecreëerd imperium, geen ontwikkeling van de *cur-sus publicus*, de uiterst efficiënte postdienst die tijdens zijn keizerrijk ontstond, geen wegennetwerk van 80.000 kilometer dat we tegenwoordig nog steeds gebruiken, en evenmin de wetten en hervormingen. Zou iemand anders dan Augustus dit hebben kunnen doen? Misschien wel, maar niet zoals hij, want dankzij zijn buitengewoon hoge leeftijd (hij stierf op 77-jarige leeftijd, zeldzaam maar niet uitzonderlijk) had hij ruim de tijd om alles zorgvuldig op te bouwen.

Caesar daarentegen, die al wat ouder was, zou niet zo veel tijd tot zijn beschikking hebben gehad. Maar dit detail daargelaten, als hij was blijven leven, dan zou zijn wereld een heel andere geweest zijn vanwege zijn hervormingen en zijn kracht.

Wie weet of wij er nu zouden zijn...

Zeker is wel dat in deze uren een krachtige motor van de geschiedenis op het punt staat om in actie te komen, met een domino-effect dat de komende eeuwen zal markeren, de toekomstige generaties en in feite zelfs het leven van ieder van ons vandaag de dag... Want als het op 15 maart 44 v.Chr. anders was gegaan, zouden wij waarschijnlijk nooit geboren zijn.